

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

ישראלים הוא כתב עת שפיט לביכורי מחקר הרואה אור פעם בשנה ומשמש בימת פרסום דו־לשונית, בעברית ובאנגלית, למאמרים של חוקרות וחוקרים צעירים (תלמידות ותלמידי מחקר ומי שטרם עברו חמש שנים מיום אישור עבודת הדוקטורט שלהן) העוסקים בחקר ישראל והציונות.

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

כרך 10

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורד: עדי שרצר
מערכת: טליה גורודס, צחי (יצחק) סלייטר, לאונל קארסיקי,
תמיר קרקסון, דקל שי שחורי
ליווי אקדמי: פרופ' אבי בראלי

עריכת לשון: יעל אופיר, הרצליה אפרתי, ריית דלויה, גיל עמית
הגהות: הדס בלום
עריכת לשון באנגלית: דוד סימר
הגהות באנגלית: תם פררו
סדר ועימוד: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
ריכוז עריכה: הדס בלום
הבאה לדפוס: סמדר רוטמן

ISSN 2225-7640

תשפ"א © 2021

כל הזכויות שמורות, תשפ"א
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

נדפס בישראל

תוכן העניינים

		עברית
	בפתחו של הגיליון העשירי	7
	מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי	
9	שמואל בהט הפולמוס במדינת ישראל על מעמדם של הזרמים היהודיים הלא אורתודוקסיים בכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים	
36	רוני צורף בית הכנסת, הכותל המערבי והמאבק המגדרי: 'אוסף גילדת הנשים' של ג'קלין ניקולס בסבך הלאומיות והחילון	
70	רועי אירני 'שכרן בִּדְן': ראשית המאבק הפמיניסטי על מגרש הכדורסל בישראל	
96	עידית חזות התנועה להפצת התורה: חרדים לעיירות פיתוח	
128	ברק בריזוהר 'נגדע הארז': סיקור מותו של בנימין זאב הרצל בעיתונות העברית	
157	אלונה הורנשטיין ויוסי גולדשטיין יחסם של ראשי הצבא לשטחי הגדה המערבית וירושלים לפני מלחמת ששת הימים: בין קבלת המציאות לרצון הלב	
184	משדה המחקר: תמיר קרקסון ללמד על ישראל במערב התיכון	
199	תקצירי המאמרים	
206	רשימת משתתפים	
		<hr/>
	בפתחו של הגיליון העשירי	207
	מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי (המשך)	
209	גיל ריבק ישראלים ממאדים, יהודי ארצות הברית מנוגה? הבדלים תרבותיים ויריבות ביחסם של יהודי ארצות הברית כלפי ישראל	
237	תקצירי המאמרים	
245	רשימת משתתפים	

מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי

הפולמוס במדינת ישראל על מעמדם של הזרמים היהודיים הלא אורתודוקסיים בכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים

שמואל בהט

מבוא

בחודש יולי 1967, שבועות אחדים אחרי כיבוש העיר העתיקה של ירושלים בידי מדינת ישראל במלחמת ששת הימים, הציב משרד הדתות מחיצה להפרדה מגדרית ליד הכותל המערבי. משמעותו המידית של צעד זה הייתה הסבת הרחבה הסמוכה לכותל לבית כנסת אורתודוקסי. בתוך זמן קצר החלו להישמע בציבור הישראלי, בכנסת ובממשלה קריאות להסרת המחיצה או לקביעת מקום תפילה ליד הכותל ללא גדר עבור יהודי התפוצות, בעיקר עבור יהודי ארצות הברית, שרובם אינם אורתודוקסים ונוהגים להתפלל ללא הפרדה מגדרית. כשנה מאוחר יותר, באמצע שנת 1968, ביקש הארגון ליהדות מתקדמת (התנועה הרפורמית) להתפלל ליד הכותל ללא הפרדה מגדרית. משרד הדתות, שהיה ממונה על הכותל, סירב לבקשה. הבקשה והסירוב עוררו פולמוס ציבורי סוער במדינת ישראל על מעמדם של הזרמים הלא אורתודוקסיים בכותל. בין שאר העניינים שעלו לדיון בפולמוס תפס מקום מרכזי הדיון בחלקם של יהודי התפוצות במדינת ישראל ובכותל: היש לראות בהם אורחים, ולפיכך עליהם לקבל את צביון המקום שאליו באו, או שהם שותפים בקביעת צביונו של המקום.

גם בשנים האחרונות מתחולל פולמוס בחברה היהודית בישראל בסוגיית מעמדם של הזרמים הלא אורתודוקסיים בכותל. אף שאת עיקר המאבק בארץ מנהלים גורמים ישראליים (ובהם גם עולים מארצות הברית), הדיון במעמדם של הזרמים הלא אורתודוקסיים נוגע גם בסוגיית היחסים בין מדינת ישראל ובין יהדות התפוצות שחלקם וכוחם של זרמים אלה גדולים בה. מן העבר האחד ניצבים מי שטוענים כי הדרתם של זרמים אלה מהכותל עלולה לפגוע בקשרי יהדות התפוצות עם ישראל, למנוע יהודים המשתייכים לזרמים אלה מלעלות לארץ או לפגוע בתמיכת יהודי ארצות הברית במדינת

ישראל.¹ מן העבר האחר ניצבים מי שטוענים, במוצהר או שלא במוצהר, כי יהודי התפוצות שאינם אזרחי המדינה אינם צריכים להיות שותפים בהחלטות הנוגעות לחיים הדתיים בישראל, ובכלל זה לסוגיית הכותל.² מטרתי במאמר זה היא לבחון את הפולמוס שהתחולל במדינת ישראל אחרי מלחמת ששת הימים בדגש על הוויכוח שהתעורר בשאלה עד כמה יש להתחשב בדעתם של יהודי התפוצות בסוגיית הכותל ובחיי הדת בישראל. בחינת הפולמוס תיעשה אגב ראיית הקשרו הכולל כחלק מהמחלוקת על הסבת הכותל לבית כנסת אורתודוקסי. לאחר בחינה זו אשווה בין הפולמוס שהתחולל מיד אחרי כיבוש הכותל והכרעתו ובין המצב הקיים בכותל כיום. ההבדלים העולים מהשוואה זו עשויים ללמד על שינויים שחלו בחברה היהודית בישראל וכן על שינויים ביחסיה עם הזרמים הלא אורתודוקסיים ביהדות התפוצות, ובעיקר עם יהדות ארצות הברית. המאמר מבוסס על מסמכים ארכיוניים רבים מארכיון המדינה ומכמה ארכיונים אחרים, שרובם עדיין לא פורסמו. נוסף על אלו, הסתייעתי בזוהרות הראויה גם ביומנו של הרב מאיר יהודה גץ, ששימש רב הכותל בשנים 1968-1995, ובעיתוני התקופה.

- 1 ראו לדוגמה: צביקה קליין ואריאל כהנא, 'שרנסקי על מתווה הכותל: "למנוע מלחמת יהודים"', *nrg*, 6.4.2016, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/11/ART2/6.4.2016>; דוד טברסקי, 'המאבק על הפרדה', *דבר ראשון*, 30.1.2017, <https://www.davar1.co.il/52022/>; צביקה קליין, 'משבר הכותל עולה שלב: "לא מרגישים בבית בישראל"', *nrg*, 27.6.2017, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/27.6.2017>; יוני אליהו, 'משבר הכותל הגיע לאמריקה', *ynet*, 28.6.2017, <https://www.Ynet.co.il/articles/0,7340,L-4981612,00.html>; צביקה קליין, 'יחסים במשבר: קהילות בארצות הברית יבטלו תרומות לישראל', *nrg*, 28.9.2017, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/11/ART2/896/499.html>; 'המליאה אישרה את העברת סמכויות בממשלה לצורך שינויים מתווה הכותל', *אתר הכנסת*, 3.7.2018. תאריך אחזור כל הפריטים מן המרשתת: 7.10.2019.
- 2 ראו לדוגמה: ברק רביד ויאיר אטינגר, 'השר לזיון במתקפה על הרפורמים: כומר ורב חיתנו את הבת של קלינטון ואיש לא גינה זאת', *הארץ*, 31.1.2016, <https://www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.2835575>; קם להצילנו מהכיבוש הדתי-חרדי, השרים עסוקים בהישרדות', *מעריב*, 4.7.2017, <https://www.maariv.co.il/journalists/Article-590287>.

רקע היסטורי: הכותל המערבי עד 1967

מאז ימי הביניים, ולכל המאוחר מאז המאה ה-16, הכותל המערבי משמש אתר תפילה ועלייה לרגל עבור יהודים.³ בתקופה העות'מאנית הלך והתחזק מעמדו, והוא נעשה מרכזי יותר ויותר.⁴ בסוף המאה ה-19 החלו להתקיים בקביעות ליד הכותל גם תפילות החובה בציבור, והוא החל לשמש לא רק אתר עלייה לרגל אלא גם בית כנסת.⁵ כפי שמתברר מעדויות רבות, בחלק מהזמן הייתה במקום גם הפרדה מגדרית מרחבית – ללא מחיצה – ולעתים אף הוצבה לידו מחיצה.⁶ הצבתה של מחיצה ליד הכותל בערב יום הכיפורים

3 תולדות התקדשותו של הכותל המערבי והשאלה מאימתי התחילו יהודים להתפלל לידו קבוע נדונו רבות במחקר, מראשית המאה ה-20 עד המחקר המודרני במאה ה-21, ולא כאן המקום לדון בהם מחדש. ראו לדוגמה: דן בהט, 'מאימתי מתפללים ליד הכותל המערבי?', *ארץ ישראל*, כח (תשס"ח), עמ' 235-238; Francis E. Peters, *Jerusalem, the Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, Princeton University Press, Princeton 1985, pp. 527-529; Miriam Frenkel, 'The Temple Mount in Jewish Thought (70 CE to the Present)', in: Oleg Grabar and Benjamin Z. Kedar (eds.), *Where Heaven and Earth Meet: Jerusalem's Sacred Esplanade*, Yad Yitzhak Ben-Zvi, Jerusalem 2009, pp. 344-361, esp. pp. 351-353.

4 ראו לדוגמה: אברהם יערי, *אגרות ארץ ישראל שכתבו היהודים היושבים בארץ לאחיהם שבגולה מימי גלות בבל ועד שיבת ציון שבימינו*, גזית, תל אביב תש"ג, עמ' 206, 221; הנ"ל, *מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון*, גזית, תל אביב תש"ו, עמ' 284, 344-345, 468-469; הנ"ל, *שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע-עשרה*, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"א, עמ' 99-101, 369, 555; Peters, *Jerusalem, the Holy City*, pp. 527-542.

5 ראו בהרחבה: שמואל בהט, 'מ"מקום קדוש" ל"מקדש מעט" – תהליך קביעתה של רחבת הכותל המערבי כבית כנסת בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי', *מורשת ישראל*, 15 (תשע"ח), עמ' 243-264, בייחוד עמ' 252-253.

6 ראו לדוגמה: לודוויג אוגוסט פרנקל, *ירושלימה: ספר המסע*, אריאל, ירושלים 1999 (נדפס לראשונה בשנת 1858 בווינה), עמ' 165; ברנרד נוימן, *עיר הקודש ויושבי בה* (תרגם מגרמנית בן ציון גת), מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ט (נדפס לראשונה בגרמנית בהמבורג, 1877), עמ' מא-מב; 'עמק הבכא', *המגיד*, 24.9.1891; 'גולדפארב', 'אצל הכותל המערבי', *הצפירה*, 1.3.1903; זלמן בן טובים, 'תפילת המוסף לפני הכותל המערבי בירושלים', שם, 30.3.1904; מיכאל איש-שלום, *מסעי נוצרים לארץ-ישראל: רשומות ועדויות לתולדות הישוב היהודי*, עם עובד ודביר, תל אביב תשכ"ו, עמ' 746, Herbert Rix, *Tent and Testament: A Camping Tour in Palestine*, 829, 803, with Some Notes on Scripture Sites, Scribner, New York 1907 (תמונה 59,

תרפ"ט (23 בספטמבר 1928) החלה שרשרת אירועים, וזו הובילה כעבור זמן־מה למאורעות תרפ"ט (ثورة البراق - ת'ורת אלבוראק - מהפכת הכותל).⁷ כפי שהראה אריה ספוזניק, בתחילת המאה ה־20 החלו אישים ציונים לראות בכותל אתר לאומי, סמל לממלכתיות היהודית בעבר וביטוי לקשר של העם היהודי לעברו בארצו.⁸ השימוש בסמלי עבר ובסמלים דתיים למטרות לאומיות, אגב המרת משמעותם הדתית בלאומית או הוספת משמעות לאומית על זו הדתית, נפוץ בתנועות לאומיות שונות, ובהן הציונות.⁹ כפי שכתב דורון בר,

לאחר עמ' 218]; [ללא שם כותב], 'ענייני היהודים', הזמן, 18.10.1911; אברהם משה לונץ, 'כותל המערבי של הר בית אלהינו: מהותו, תכונתו וזכרונותיו', ירושלים, י (תרע"ד), עמ' 1-58, בייחוד עמ' 1 ו־51. וראו בהרחבה: בהט, 'ממקום קדוש', עמ' 257-261.

7 ראו לדוגמה: יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית־הפלסטינאית, 1918-1929, האוניברסיטה העברית בירושלים - המכון ללימודי אסיה ואפריקה, החברה המזרחית הישראלית, ירושלים 1971, עמ' 210-222; תום שגב, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, כתר, ירושלים 1999, עמ' 243-257; הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי־ערבי, כתר, ירושלים 2013, עמ' 117-143; Bernard Wasserstein, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict 1917-1929*, B. Blackwell, Oxford 1991, pp. 220-238; Philip Mattar, *The Mufti of Jerusalem: Al-Hajj Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement*, Columbia University, New York 1988, pp. 33-49. לא כאן המקום לדון ברקע הרחב למאורעות ובעילות השונות להם, הקשורים הן ביחסים שבין יהודים לערבים, על רקע התגברות העלייה היהודית והמשך התחזקותו של המפעל הציוני בשנות העשרים של המאה ה־20, הן במתחים פנים־ערביים ובגורמים אחרים בחברה הפלסטינית, והן בגורמי השלטון הבריטיים וביחסים שביניהם ובין הצדדים השונים בסכסוך.

8 אריה ספוזניק, 'קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש', ישראל, 16 (תש"ע), עמ' 165-194; Arieh Saposnik, 'Wailing Walls and Iron Walls: The Western Wall as Sacred Symbol in Zionist National Iconography', *The American Historical Review*, 120, 5 (2015), pp. 1653-1681.

9 על השימוש בעבר ראו לדוגמה: Don D. Fowler, 'Uses of the Past: Archaeology in the Service of the State', *American Antiquity*, 52, 2 (April 1987), pp. 229-248; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1995; Nachman Ben Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, University of Wisconsin Press, Madison 1995. השימוש בסמלים דתיים למטרות לאומיות בכלל ובמקרה הציוני בפרט ראו לדוגמה: שמואל נח אייזנשטדט, 'הערות לבעיית המשכיות של הדפוסים ההיסטוריים היהודיים

ב־19 השנים שבין 1948 ל־1967, שאז נשלטה העיר העתיקה בידי ירדן ונמנעה גישת יהודים אל הכותל, הוסיף מעמדו להתחזק.¹⁰ כיבוש העיר העתיקה, והכותל בכללה, בידי צה"ל במלחמת ששת הימים הביא לשיא את מעמדו הלאומי.¹¹

יוני 1967: מלחמת הרשויות על הכותל המערבי

ב־7 ביוני 1967, יום כיבוש העיר העתיקה, זימן ראש הממשלה לוי אשכול את ראשי העדות הדתיות בישראל, בנוכחות שר המשפטים יעקב שמשון שפירא ושר הדתות זרח ורהפטיג, והודיע להם שהאחריות למקומות המקודשים לדתות השונות תינתן לראשי אותן עדות דתיות. אשכול אמר לראשי הדתות כי יוכלו להיות סמוכים ובטוחים שלא תורשה פגיעה כלשהי במקומות המקודשים לדתות השונות וכי ביקש משר הדתות לבוא במגע עם ראשי הדתות בעיר העתיקה כדי להבטיח מגע תקין בינם ובין כוחותיה של ישראל, 'למען הבטח כי יוכלו להמשיך בפעילותם הרוחנית באין מפריע'.¹² את הפגישה סיים בהענקת הסמכויות על המקומות הקדושים לדתות השונות לראשי אותן הדתות. 'על פי בקשתי', אמר, 'הורה שר הדתות לאמור:

בחברה הישראלית, כיוונים, 6 (פברואר 1980), עמ' 69-84, בייחוד עמ' 71; חדוה בן-ישראל, בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2004, עמ' 81-83, 149-195, 441-448; יוסף שלמון, 'דת ולאומיות בתנועה היהודית הלאומית', בתוך: אבי בראלי ופנחס גינור (עורכים), ציונות - פולמוס בן זמננו: גישות מחקריות ואידאולוגיות (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 1997), עמ' 376-366; אליעזר שביד, לאומיות יהודית, ש' זק, ירושלים תשל"ב, עמ' 37-43; עמ' 441-448; Rogers Brubaker, 'Religion and Nationality: Four Approaches', *Nations and Nationalism*, 18, 1 (2012), pp. 2-20.

10 דורון בר, 'המאבק על הכותל המערבי בין מלחמת ששת הימים (1967) למלחמת יום הכיפורים (1973)', בתוך: יהושע בן-אריה ואחרים (עורכים), חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעת, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשע"ה, עמ' 318-346, בייחוד עמ' 325-327.

11 ראו לדוגמה: שמואל בהט, 'הכותל וההר: קביעתו של טקס יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל אל מול הכותל המערבי ומשמעותה', *אופקים בגאוגרפיה*, 94 (2018), עמ' 74-89.

12 'דברי ראש הממשלה, מר לוי אשכול, בפגישה עם [ה]רבנים הראשיים והמנהיגים הרוחניים של כל העדות במדינה', 7.6.1967, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-6306/1; הודעה לעיתונות, 7.6.1967, שם; עוזי בנוזמן, ירושלים - עיר ללא חומה, שוקן, תל אביב 1973, עמ' 104-107; 'לא תורשה כל פגיעה במקומות הקדושים בבירה', הארץ, 8.6.1967; 'סידורים לשמירת המקומות הקדושים', *מעריב*, 8.6.1967; 'ראש הממשלה נפגש עם ראשי העדות', *דבר*, 8.6.1967.

(א) הסדרים על-יד הכותל המערבי ייקבעו בידי הרבנים הראשיים לישראל.
(ב) הסדרים במקומות המקודשים למוסלמים ייקבעו על ידי המועצה של כהני דת מוסלמים. (ג) הסדרים במקומות המקודשים לנוצרים ייקבעו על ידי המועצה של כהני דת נוצריים.¹³

זמן קצר אחרי כיבוש הכותל נפתח מאבק בין כמה רשויות על האחריות לאתר.¹⁴ הרבנים הראשיים לישראל, בעיקר הראשון לציון יצחק נסים, דרשו לקבל את מלוא האחריות. מנגד ניצבו ראש עיריית ירושלים טדי קולק וידידו יעקב ינאי, מנהל רשות הגנים הלאומיים; אלה ביקשו להעביר את האתר לאחריות רשות הגנים. הגורם שזכה בניהול האתר לבסוף היה משרד הדתות, שבראשו עמד זרח ורהפטיג. ב־27 ביוני, אחרי שלושה שבועות שהיה הכותל באחריותה של הרבנות הצבאית הראשית, הוא נמסר לאחריות משרד הדתות בעקבות חקיקת 'החוק לשמירה על המקומות הקדושים תשכ"ז – 1967', והוא נותר בידי מרות התנגדויות וניסיונות להעבירו לרשות ממלכתית אחרת.¹⁵ מסירת הסמכות על הכותל והאחריות לו למשרד הדתות הייתה צעד מכריע בעיצובו: המשרד היה לגורם הדומיננטי בשטח וראשו עיצבו את האתר לפי השקפתם. גם הצהרת ראש הממשלה ב־7 ביוני כי את הסדרים במקום יקבעו הרבנים הראשיים לישראל השפיעה על מה שהתרחש באתר מאז 1967.

הקמת המחיצה ופולמוס הכותל

כאמור, בשלושת השבועות הראשונים שלאחר כיבוש צה"ל את מזרח ירושלים במלחמת ששת הימים היה הכותל, כשאר המקומות הקדושים בגדה המערבית, נתון לפיקוחה של הרבנות הצבאית.¹⁶ בלילה שבין 10 ל־11 ביוני,

13 ש.ם.

14 על מלחמת הרשויות ראו: בר, **המאבק על הכותל**, עמ' 331-333; שירה וילקוף ואלונה נצן-שיפטן, "הזדמנות היסטורית": נוף, ממלכתיות ותחרות בהקמת הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, 1967-1969, **קתדרה**, 163 (אפריל 2017), עמ' 163-190, בייחוד עמ' 170-172; שמואל בהט, 'עיצוב מרחב הכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים (1967-1982): בין דת ללאומיות', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת אריאל, אריאל 2018, עמ' 84-92.

15 זיכרון דברים מישיבה בענייני איוש המחלקה למקומות קדושים מיום ט"ו בסיוון תשכ"ז (23.6.1967), 26.6.1967, א"מ, גל-13853/5; מכתב שר הדתות זרח ורהפטיג אל שר הביטחון משה דיין, 25.6.1967, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 77/2052/1995; 'הכותל – לפיקוח משרד הדתות', **מעריב**, 26.6.1967.

16 'הרבנות הצבאית קבעה סדרי אחזקה במקומות הקדושים', **מעריב**, 12.6.1967 (וראו את המקורות בהערה הקודמת).

מיד אחרי המלחמה, הרסו רשויות המדינה את שכונת המוגרבים, שהייתה ליד הכותל עד אותה עת, ויצרו במקום רחבה גדולה, אשר אפשרה קליטה של עשרות אלפי בני אדם בעת ובעונה אחת, במקום הסמטה הצרה שהייתה שם לפני כן, שרוחבה היה פחות מארבעה מטרים.¹⁷ בתקופה שהיה הכותל באחריות הרבנות הצבאית לא הייתה הפרדה מגדרית במקום.¹⁸ כאמור, ב־27 ביוני, בעקבות חקיקתו של החוק לשמירה על המקומות הקדושים, עבר האתר לאחריות משרד הדתות וב־2 ביולי נערך טקס, ובו הועברה רשמית האחריות לאתר.¹⁹ ב־4 ביולי, יומיים אחרי הטקס, הורה סמנכ"ל משרד הדתות סעדיה לופס (אל נכון בהוראת שר הדתות זרח ורפהטיג) למחלקת עבודות ציבוריות (מע"צ. היום נתיבי ישראל) להציב מחיצה להפרדה מגדרית ברחבת הכותל.²⁰ משמעותו של צעד זה הייתה קביעת הרחבה כבית כנסת אורתודוקסי. מיד פרץ פולמוס ציבורי סוער בשאלת מהותו של הכותל – אם יש לראות בו בעיקר אתר דתי או אתר לאומי; ואם יוגדר אתר דתי, איזה צביון דתי יש להקנות לו.²¹

- 17 ראו לדוגמה: בנוימן, עיר ללא חומה, עמ' 37-44; מירון בנבנישתי, מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת, ויידנפלד וניקולסון, ירושלים 1973, עמ' 136-138; תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים 2005, עמ' 421-423; שמואל בהט, 'הריסתה של שכונת המוגרבים אחרי מלחמת ששת הימים', אופקים בגאוגרפיה, 96 (2019), עמ' 181-203; Gershom Gorenberg, *The Accidental Empire: Israel, 2006, New York Times Books, 2006, pp. 42-45; Avi Raz, The Bride and the Dowry: Israel, Jordan, and the Palestinians in the Aftermath of the June 1967 War, Yale University Press, New Haven 2012, pp. 112-113; Abdul Latif Tibawi, 'Special Report: The Destruction of an Islamic Heritage in Jerusalem', Arab Studies Quarterly, 2, 2 (Spring 1980), pp. 180-189.*
- 18 ראו לדוגמה: משה עקיבא דרוק, אלבום הכותל המערבי, משרד הדתות, ירושלים תשכ"ט; יהודה האזרחי ושלמה רוזנר, פרק חדש בתולדות הכותל המערבי: תשכ"ז-תשל"ג, משרד הדתות, ירושלים תשל"ג, עמ' 59 (וראו שם גם תמונה בעמ' 27).
- 19 'פיקוח הכותל למשרד הדתות', הארץ, 3.7.1967; 'צה"ל מסר הכותל לשלטון האזרחי', דבר, 3.7.1967; 'הכותל המערבי נמסר לידי משרד הדתות', הצפנה, 3.7.1967.
- 20 מכתב סעדיה לופס אל עמנואל פרידמן, 4.7.1967, א"מ, גל-11884/27.
- 21 על כך ראו: דורון בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1968-1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ז; הנ"ל, המאבק על הכותל, עמ' 318-346; Kobi Cohen-Hattab, 'Struggles at Holy Sites and their Outcomes: The Evolution of the Western Wall Plaza in Jerusalem', *Journal of Heritage Tourism*, 5, 2 (May 2010), pp. 125-139.

הראשונה למחות על הצבת המחיצה הייתה יהודית אליצור; היא פרסמה כתבה בנושא בעיתון הארץ, ובה טענה שבצעד זה ביקשו המציבים 'לעשות את הכותל כולו לבית כנסת', ותהתה-מחתה: 'מי קבע שלכותל אופי דתי בלבד? האין הוא גם שריד היסטורי-לאומי?'²² בהמשך דבריה שאלה: 'מה יהיה הכלל לגבי יהודים טובים מחוץ-לארץ, לא אורתודוקסים', שאצלם אין המנהג להפריד בין גברים לנשים וירצו לגשת במסגרת משפחתית אל הכותל, וכן יהודים מן הארץ שירצו לנהוג כך, הרשאי משרד הדתות למנוע זאת מהם? היא תבעה לאפשר לכל אחד להתנהג בכותל כפי מנהגו: 'לדתיים אורתודוקסים להתפלל ליד הכותל כמנהגם, עם מחיצה, ולאחרים אפשרות לגשת אל הכותל בצורה שתיראה להם'. היא העלתה כמה אפשרויות כיצד לעשות זאת, כגון להעמיד מחיצה רק בזמני שלוש התפילות ולא בכל שעות היום, או רק בימי שבת ומועד ולא בימות החול, ובזמנים אחרים יתפללו בשטח מיוחד.

בין מובילי המאבק נגד הפיכת הכותל לאתר דתי-אורתודוקסי הייתה הליגה למניעת כפייה דתית בישראל; זו ביקשה בסוף יולי לקיים עצרת מחאה ליד הכותל, שכותרתה 'הכותל המערבי - אתר היסטורי ולא בית כנסת אורתודוקסי'.²³ ב-29 ביולי נכנסו רם מואב, פעיל בולט בליגה (ולימים יושב הראש שלה), אשתו, ילדיו ושלושה סטודנטים מהאוניברסיטה העברית בירושלים לעזרת הגברים ברחבת הכותל בלי הפרדה ובגילוי ראש. הדבר הוביל למהומה ולהתנפלות מצד מתפללים במקום, והקבוצה הוצאה מהמקום ונלקחה לתחנת משטרה. מואב טען: 'הכותל הוא אתר היסטורי ונסס של כלל האומה ולא של החוגים הדתיים, ולא בית כנסת כמו שהופכים אותו עתה'.²⁴ ב-31 ביולי נפגשה משלחת מטעם הליגה עם ורהפטיג ותבעה להסיר את המחיצה, להימנע מכל חקיקה שיש בה משום כפייה של מנהגים דתיים ליד הכותל ולהעביר את הכותל ממשרד הדתות לגוף מתאים אחר.²⁵ אנשי הליגה טענו כי התנהלותו של שר הדתות לפי החלטות הרבנות הראשית פוסלת את משרדו מלנהל את הכותל, שכן הרבנות הראשית מייצגת זרם אחד בלבד ביהדות. ורהפטיג השיב שהסמכות על ניהול הכותל ניתנה לרבנים

22 יהודית אליצור, 'המחיצה ליד הכותל', הארץ, 12.7.1967.

23 מכתב אורי מידן אל מפקד נפת ירושלים במשטרת ישראל, 24.7.1967, ארכיון השומר הצעיר (להלן: אש"צ), 5.266.90; ורהפטיג: ועדה מטפלת בשיחזור הרובע היהודי בעיר העתיקה, הצפה, 25.7.1967; מבקשים אישור לעצרת מחאה ליד הכותל, הארץ, 25.7.1967.

24 למרחב, 30.7.1967, מובא בתוך: י"ב, 'המערכה שלב ב': על קדושתו של הכותל המערבי', בית יעקב 98/99 (אב-אלול תשכ"ז), עמ' 7.

25 מכתב עוזי אורנן אל שר הדתות, 26.7.1967, אש"צ, 5.266.90.

הראשיים בידי ראש הממשלה ב־7 ביוני, וכך היה המצב גם בתקופת המנדט, על פי הוראת דבר המלך במועצה משנת 1931. אם כן, תביעה זו יש להפנות לראש הממשלה, ולא לשר הדתות, ואת התביעה להסרת המחיצה יש להפנות לרבנות הראשית.²⁶ בעקבות תשובה זו פנו אנשי הליגה כמה פעמים אל ראש הממשלה, אך פניותיהם לא הועילו.²⁷

הפולמוס הציבורי הסוער על מהות הכותל הוסיף להתנהל בדפי העיתונות. מן העבר האחד נשמעו קולות שביקשו לראות בכותל בראש ובראשונה אתר היסטורי־לאומי ולהסיר את המחיצה, המגדירה את המקום בית כנסת אורתודוקסי. מן העבר האחר ניצבו דוברים שטענו כי הכותל היה ועודנו אתר דתי, מעצם היותו שריד המקדש ומפאת היותו אתר תפילה זה מאות שנים.²⁸ ב־13 באוגוסט דנה הממשלה באריכות בנושא, ולבסוף החליטה להקים ועדת שרים לענייני המקומות הקדושים לדון ולהכריע בנושא. על שר הדתות, שנתמנה ליושב ראש הוועדה, הוטל לכנסה ללא דיחוי, והיא התבקשה להביא

- 26 ארכיון זרח ורהפטיג, 135 א; הודעה לעיתונות, 2.8.1967, שם; וראו גם: 'משרד הדתות: עיצוב רחבת הכותל דורש תכנון יסודי', **הצפה**, 6.8.1967.
- 27 מכתב זאב אשכולות, מזכיר הוועד הפועל של הליגה למניעת כפייה דתית בישראל, אל ראש הממשלה, 10.11.1967, א"מ, א-7341/1; מכתב זאב אשכולות אל אביעד יפה, מנהל לשכת ראש הממשלה, 24.10.1967, שם; מכתב אביעד יפה אל שר המשפטים ואל שר הדתות, 21.11.1967, שם; אלי צור, "להיות עם חופשי": הליגה למניעת כפייה דתית בהקשרה ההיסטורי, בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"א, עמ' 229-230.
- 28 ראו לדוגמה (מתוך עשרות התייחסויות בעיתוני התקופה): 'IL5m. Allocated to: Landscape Western Wall', *The Jerusalem Post*, 18.7.1967; השניה אל הכותל', **הארץ**, 21.7.1967; אלי ניסן, צבי לביא, 'כותל הדמעות - כותל המחיצות', **מעריב**, 25.7.1967; 'המשמר האפיפיורי של ד"ר ורהפטיג', **דבר**, 27.7.1967; 'לאופיו ולדמותו של הכותל', שם, 31.7.1967; ע' אסקרלי ומ' כץ, 'הכותל המערבי איננו בית כנסת', **מעריב**, 1.8.1967; א"י ליכט, 'כותל המחיצות', **מעריב**, 1.8.1967; אבינעם חיימי, 'קדושת הכותל', **הארץ**, 2.8.1967; ש' רכטמן, 'כותל המחיצות', **מעריב**, 3.8.1967; אלי ניסן, 'שיחה עם שר הדתות ד"ר זרח ורהפטיג: "הכותל לא יהיה אנדרטה או מוזיאון"', **דבר**, 7.8.1967. מן הדוברים הבולטים שתמכו בעמדה שראתה בכותל בראש ובראשונה אתר דתי היה המשורר נתן אלתרמן. ראו: נתן אלתרמן, 'פולמוס הכותל', **מעריב**, 25.8.1967. על יחסו של אלתרמן לכותל המערבי ולמקומות הקדושים ראו: דן לאור, **אלתרמן: ביוגרפיה**, עם עובד, תל אביב תשע"ד עמ' 734-738. לתגובה לדבריו של אלתרמן ראו: חיים קרונוגולד, 'פולמוס הכותל: הערות למאמרו של נתן אלתרמן', **דבר**, 12.9.1967; וראו גם: בבנישתי, **מול החומה הסגורה**, עמ' 251-254.

את מסקנותיה לממשלה בתוך שבוע ימים.²⁹ אולם ורר הפטיג דחה את העלאת הנושא לדיון ואת הכרעתו.

בדיונים בממשלה ובוועדת השרים הועלו הצעות שונות בעניין המחיצה. שר הדואר ישראל ישעיהו (המערך) הציע שרק בזמני התפילות הקבועות תוצב מחיצה ליד הכותל, ובשעות אלו לא תתאפשר כניסה למבקרים הבאים שלא לשם תפילה, ואילו בשאר הזמן לא תהיה מחיצה.³⁰ שר המשפטים יעקב שמשון שפירא (המערך) טען שלהקמת המחיצה אין אחיזה בחוק, וכפי שהוקמה ללא סמכות חוקית, 'יכולים לבוא חמישה עשרה יהודים אחרים [...] ולזרוק אותה'. עם זאת, אמר, אין להתעלם מהעובדה שהכותל היה תמיד – לטענת היהודים – מקום תפילה והם נהגו בו כמו בבית כנסת, ובמשך הדורות התפללו יהודים בנפרד. הוא הציע שתהיה מחיצה ניידת ליד הכותל, שתוקם בערבי שבתות וימים טובים ותפורק במוצאיהם, ובשאר ימות השבוע לא תהיה מחיצה, ואף בשבתות ובחגים יתאפשר למעוניינים להתפלל בלי הפרדה בחלק אחר של הרחבה.³¹

בראש המתנגדים לקיומה של המחיצה ליד הכותל עמד שר התיירות משה קול (הפרוגרסיבים). בשנים 1967-1975 דרש קול שוב ושוב שהממשלה תחליט להסיר את המחיצה או לפחות לאפשר גישה אל הכותל גם בלי הפרדה. הוא טען שביקר בכותל פעמים רבות בתקופת המנדט ולא הייתה שם מחיצה. עוד טען שהכותל הוא אתר עלייה לרגל ליהודים מכל העולם, וקהילות רבות בעולם אינן אורתודוקסיות ונוהגות להתפלל ללא מחיצה, ולכן 'למענם ולמעננו' יש להסיר את המחיצה. במשך השנים ציין קול פעמים רבות שהכותל 'הוא של כל העם היהודי, של היהודים בישראל ושל היהודים בעולם, והרוב הגדול של היהודים בעיקר בארצות הברית – הקונסרבטיבים והרפורמים – אבל גם ביבשות אחרות, אינם רגילים בהפרדה בבתי הכנסת'.³² עם השנים, כאשר נוכח שסיכויי להביא להסרת המחיצה קטנים, הסכים להתפשר ולהותיר את המחיצה, אך תבע שחלק מהכותל יוקצה לתפילה ללא הפרדה.³³

29 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 13.8.1967, א"מ, ג-16718/5. באותו יום פורסמה תביעתה של הנהלת המפלגה הליברלית העצמאית להסיר את המחיצה ('ל"ע דורשים הסרת המחיצה ליד הכותל', דבר, 13.8.1967), שם, א-7341/1.

30 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 19.12.1967, שם, א-314/1.

31 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 13.8.1967, שם, ג-16718/5; פרוטוקולים של ישיבות ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 5.3.1968 ו-30.6.1968, שם, א-314/1.

32 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 19.12.1967, שם.

33 ראו לדוגמה: מכתב משה קול אל מזכיר הממשלה, הצעה לסדר היום של הממשלה – הקצאת מקום לתפילה משפחתית בכותל המערבי, 22.9.1972, 7341/3; סדרי התפילה

ביולי 1970 התבטאה נגד המחיצה ראש הממשלה גולדה מאיר, שהחליפה בינתיים את אשכול. היא טענה כי תיירים רבים אשר מבקרים בכותל רואים את המחיצה ומתרשמים שכזו היא הדת בישראל ואלו הם החיים היהודיים במדינה, ותדמית זו עלולה להזיק ולהרחיק יהודים רבים מישראל.³⁴ על כן היא דרשה לקבוע ליד הכותל מקום ללא מחיצה שיוכלו להתפלל בו בלי הפרדה. בתגובה לדרישות להסיר את המחיצה או להגבילה שב ורהפטיג על הטענה שהסמכות על הכותל נתונה לרבנים הראשיים על פי הכרזת ראש הממשלה מיוני 1967, והיא עומדת בקנה אחד עם הסטטוס קוו מתקופת המנדט הבריטי.³⁵ גורמים במשרד הדתות הוסיפו שהרבנות הראשית ומשרד הדתות הופקדו על הכותל מפני שהוא בראש ובראשונה מקום קדוש ואינו מקום היסטורי גרדא, ודינו כדין בית כנסת אורתודוקסי, שיש בו הפרדה בין גברים לנשים. 'איש לא יקבע לרבנות אילו סדרים יונהגו בכותל המערבי, כשם ששום גורם זר אינו מורה לאנשי כהונה נוצריים [...] כיצד יתנהגו בבתי התפילה שלהם', אמרו ורמזו להצהרת ראש הממשלה ב-7 ביוני.³⁶ בשנת 1971 הוסיף ורהפטיג שההפרדה בין גברים לנשים היא עניין הלכתי ושמחיצה נקבעה בכותל הן בתקופה העות'מאנית הן בתקופת המנדט, אלא שהיא הוסרה בעקבות הוראות השלטון. עוד טען שרבים יראו בהסרת המחיצה הטלת איסור להתפלל ליד הכותל, שכן לפי ההלכה אסורה התפילה בלי הפרדה, ואין אפשרות מעשית לשמור על הפרדה ללא מחיצה. נוסף על כך, צעד כזה היה צפוי לעורר לדעתו סערה ציבורית ומאבקים לא פוסקים, לפגוע ברגשותיהם של המוני יהודים מהארץ ומהעולם ולהפוך את הכותל 'לסלע של מחלוקת [...] מיותרת בהחלט'.³⁷

בכותל המערבי, נספח 10ים, ט"ו בטבת תשל"ג, 20.12.1972; מכתב משה קול לשר המשפטים, 30.7.1973; מכתב מנכ"ל משרד הדתות דוד גלס אל שר הדתות חיים צדוק, 6.10.1974, גל-12252/5; מכתב שר התיירות משה קול למזכיר הממשלה, 22.9.1975, א-7341/3 – כולם בא"מ.

34 דני רובינשטיין, 'תמונה ועדת שרים מיחדת לעניין הכותל', דבר, 24.7.1970; ע' גור, 'הגב' גולדה מאיר איננה מרוצה מה"מחיצה" בין גברים לנשים ליד הכותל', פנים אל פנים, 31.7.1970; וראו גם: פרוטוקול ישיבת הממשלה, 11.7.1971, א"מ, א-7616/17.

35 ראו לדוגמה: מכתב שר הדתות זרח ורהפטיג אל מזכיר הממשלה, 23.7.1971, א"מ, א-7616/18; וראו גם: זרח ורהפטיג, חמישים שנה ושנה: פרקי זכרונות, יד שפירא, ירושלים 1998, עמ' 225-227.

36 עוזי בנימין, 'מכלאות ליד הכותל המערבי; משרד הדתות הופך רחבת הכותל לבית אורתודוקסי', הארץ, 18.7.1967.

37 ראו הערה 35 לעיל.

למרות התנגדותו של ורהפטיג להסרת המחיצה, הוא הציע כמה פעמים שרחבת הכותל תחולק לשלושה חלקים: חלק לגברים, חלק לנשים וחלק למבקרים, שלא תהיה בו הפרדה, אך הוא תלה את הביצוע בדעתם של הרבנים הראשיים.³⁸ כן הוא הדגיש שהאזור המעורב יישמש לביקור בלבד ולא לתפילה.³⁹ ביולי 1969 חרג לראשונה ורהפטיג ממדיניותו העקבית אשר לתפילה בלי הפרדה ליד הכותל, ובדיון על האזור שמדרום לרחבה – אם יישמש לתפילה או לחפירות ארכאולוגיות – הוא הציע שישאר שטח צר צמוד לכותל, ובו לא יחפרו ו'יוכלו להתפלל אפילו תפילה סמלית'. לשאלתו של קול: 'האם אתה מציע שם תפילה משותפת?' השיב: 'איני מציע להציב שם מחיצות',⁴⁰ אך לאחר מכן לא חזר על הצעה זו, ולעומת זאת חזר על עמדתו שאין להקצות מקום לתפילה בלי הפרדה ליד הכותל.⁴¹

למעשה, למרות ההתנגדויות וההצעות השונות נותרה המחיצה על כנה, ורחבת הכותל כולה נותרה בית כנסת אורתודוקסי. דרכו של שר הדתות להשגת מטרתו זו הייתה לדחות את הדיון בנושא ולהניח למציאות להתקבע עד שיקשה לשנותה.⁴² הן קול והן ורהפטיג הבינו שהמציאות הזמנית עשויה להיעשות קבועה. קול דרש החלטה מהירה בנושא,⁴³ ואילו ורהפטיג דחה את ההחלטה וסמך על כוחה של המציאות ועל כוחו של הציבור.⁴⁴ הציבור הדתי

38 פרוטוקול הישיבה החמישית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 15.10.1967, א"מ, א-314/1.

39 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 30.6.1968, שם.

40 מכתב מיכאל ארנון אל שר המשפטים, 14.7.1971, שם, א-7616/18.

41 יצחק רייטר כתב שבשלהי 1968 הודיע ורהפטיג כי יפעל למצוא הסדר לתפילה משותפת לגברים ולנשים לאחר הריסתם של בתי סעוד – קבוצת בתים סמוכה לשער המוגרבים שנהרסה לא עם יתר השכונה ביוני 1967 אלא מאוחר יותר, בשנים 1968-1969, והפנה לא"מ, א-7341/2. ראו: יצחק רייטר, פמיניזם בהיכל: נשות הכותל ומאבקן בסטטוס קוו, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2016, עמ' 100-101. דברים אלה אינם נמצאים בתיק זה, ואין להם כל מקור.

42 באוגוסט 1967, בתגובה לשאלה על המחיצה, אמר ורהפטיג: 'אם רוב הבאים אל הכותל הם המתפללים, הרי זה ממילא קובע את האופי הדתי של המקום [...] במקום שבו מתפללים יש הפרדה בין גברים לנשים'. ראו: אלי ניסן, 'הכותל לא יהיה אנדרטה או מוזיאון', דבר, 7.8.1967.

43 מכתב משה קול, שר הפיתוח והתיירות, אל שר הדתות, יושב ראש הוועדה למקומות הקדושים, 24.8.1967, א"מ, גל-12252/1; פרוטוקול הישיבה הרביעית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 8.10.1967, שם, א-314/1.

44 קול הבין שורהפטיג דוחה את הדיון ואת ההחלטות בנושא במכוון ומחה על כך לפניו, אך מחאתו לא הועילה. ראו: מכתב משה קול אל שר הדתות (ללא תאריך), שם, גל-12252/1.

והציבור החרדי, שהרבו לפקוד את הכותל לתפילה, עם נציגיהם בשלטון, קבעו בפועל את המצב ברחבה.⁴⁵ חששו של קול (שהוא תקוותו של ורהפטיג) התממש.⁴⁶ המחיצה שהוצבה ליד הכותל נותרה על כנה. זה היה הצעד המכריע בהסבתה של רחבת הכותל לבית כנסת אורתודוקסי.

הפולמוס על בקשת התנועה ליהדות מתקדמת לקיים תפילה ליד הכותל

ב-15 ביוני 1967, אסרו חג שבועות תשכ"ז, ערכה התנועה ליהדות מתקדמת תפילה ללא הפרדה מגדרית ברחבת הכותל המערבי שטרם חולקה באמצעות מחיצה.⁴⁷ כחודשיים לאחר מכן, ב-3 באוגוסט, פנו גורמים בתנועה אל ורהפטיג בבקשה לקיים שוב תפילה ליד הכותל. משה עקיבא דרוק, דובר משרד הדתות ומנהלה הזמני של המחלקה למקומות קדושים, השיב שהסדרים ליד הכותל הם בסמכותם של הרבנים הראשיים, הפועלים באמצעות הרב הממונה מטעמם על הכותל (יוסף משה שכטר).⁴⁸ לגופו של עניין, כתב: 'אין כל מניעה מכל יהודי לבוא להתפלל על-יד הכותל בכל נוסח שהוא רוצה, עד כמה שאין בכך משום פגיעה בקדושת המקום וביתר המתפללים', ואין כל צורך ברישיון לכך. עם זאת, על כל הבאים לכבד את רגשותיהם של יתר המתפללים 'שנמצאים תמיד במקום זה', ולכן אין לערוך טקסים 'שעלולים להתגרות בציבור המתפללים'.⁴⁹ אם כן, בפועל סירב משרד הדתות לבקשה. הפולמוס החריף בנושא פרץ כמה חודשים מאוחר יותר, באמצע שנת 1968, בעקבות בקשה נוספת מצד התנועה ליהדות מתקדמת. במאי 1968 פנה הרב משה זגר, יושב ראש הוועדה המארגנת של הוועידה העולמית ה-15 של האיגוד העולמי ליהדות המתקדמת, אל שר הדתות, וביקש ממנו לאפשר למאתיים משתתפי הוועידה להתפלל ליד הכותל ללא הפרדה, לפי מנהגה של התנועה.⁵⁰ זגר נולד

45 משה עקיבא דרוק, 'המאבק שלא פסק על קדושת הכותל המערבי', המודיע, ג' בסיוון תשמ"א (5.6.1981).

46 ראו גם: צור, 'להיות עם חופשי', עמ' 230.

47 מכתב הרב משה זגר, יושב ראש הוועדה המארגנת של הוועידה העולמית ה-15 של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת, אל שר הדתות, 24.5.1968, ארכיון הכותל (להלן: אה"כ).

48 על הרב שכטר ראו: איילת סג"ל, 'רב הכותל הנשכח: הרב יוסף משה שכטר, רב הכותל 1967-1976', עתים, 251 (יולי 2017), עמ' 29.

49 מכתב משה עקיבא דרוק אל החוגים ליהדות מתקדמת בישראל, 3.9.1967, ארכיון יד הרב נסים, 22/25.

50 מכתב הרב משה זגר אל שר הדתות, 24.5.1968, אה"כ. על הוועידה העולמית ה-15 של האיגוד העולמי ליהדות המתקדמת ראו: WUPJ (World Union for Progressive

בארצות הברית והוסמך לרבנות מטעם ההיברו יוניון קולג' בסינסינטי. בשנת 1963 הוא עלה לישראל והיה מחלוצי התנועה בארץ ומן הדמויות הבולטות בה.⁵¹ תשובת משרד הדתות הייתה שלפי הוראות הרבנות הראשית, אין להרשות תפילה בלי הפרדה ליד הכותל מפאת קדושת המקום, והרב זגר פנה אל ראש הממשלה אשכול ושאלו אם אכן, זו עמדתה של ממשלת ישראל.⁵² הוא כתב שאינו יכול 'להעלות על הדעת כי במדינת היהודים קיים הסדר חוקי המעניק רק לזרם דתי אחד ביהדות את הזכות לערוך תפילה ליד הכותל המערבי ושולל זכות זו מזרמים דתיים אחרים ביהדות', והוסיף שהסדר זה 'אם חוקי הוא', הוא 'הכרזה כי מדינת ישראל אינה מכירה בזכויותיהם של יהודים דתיים, שאינם נמנים על הזרם האורתודוקסי, לערוך תפילות לפי הנוהג שלהם בכל מקום ומקום במדינת ישראל'.⁵³ אשכול ביקש משר המשפטים יעקב שמשון שפירא לנסח תשובה, שייכתב בה כי אין החלטת ממשלה שאוסרת על גברים ונשים להתפלל יחד ליד הכותל, אך 'אין ברצוננו בדור זה להיכנס במלחמת תרבות'.⁵⁴ הסירוב לאפשר את קיום התפילה עורר מחאות חריפות ופולמוס ציבורי סוער במדינת ישראל.

ב-19 ביוני קיימה הכנסת דיון דחוף בנושא, בעקבות תביעתו של חבר הכנסת אורי אבנרי, ולמרות התנגדותו של ורפטיג.⁵⁵ אבנרי הציג את התנועה הרפורמית והזכיר כי שישית מיהודי 'העולם החופשי' משתייכת

15th International Conference in Israel, 1968 (Judaism), ארכיון היהדות המתקדמת בישראל (להלן: א"מ), W1/10.

51 הרב משה [מל] זגר [זמר] נולד בארצות הברית בשנת 1932, ובשנת 1960 הוסמך לרבנות מטעם התנועה הרפורמית בהיברו יוניון קולג' בסינסינטי, אוהיו. לאחר שעלה לישראל היה רבן של כמה קהילות רפורמיות (בזו אחר זו). היה חבר הנהלת התנועה ליהדות מתקדמת בישראל וחבר הנהלת איגוד הרבנים המתקדמים בארצות הברית (Central Conference of American Rabbis) וכיהן כאב בית הדין של מועצת הרבנים המתקדמים בישראל. נפטר בשנת 2011. ראו: אורי דרומי, 'פורץ דרך רפורמי: הרב משה זמר, מחלוצי היהדות המתקדמת, 1932-2011', *הארץ*, 11.11.2011, <https://www.haaretz.co.il/1.1563858>.

52 מכתב דב פרלא, מנהל המחלקה למקומות קדושים, אל הרב משה זגר, 12.6.1968, א"מ, גל-2557/1.

53 מכתב הרב משה זגר אל ראש הממשלה, 16.6.1968, ארכיון יד לוי אשכול (להלן: א"א), 73. מכתב מנהל לשכת ראש הממשלה אל שר המשפטים, 24.6.1968, א"מ, ג-6423/12.

54 מכתב אביעד יפה, מנהל לשכת ראש הממשלה, אל שר המשפטים, 24.6.1968, שם.

55 *דברי הכנסת*, 19.6.1967; פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 30.6.1968, שם, א-14/1.

ליהדות הרפורמית, ובכלל זה 'כמה מגדולי התנועה הציונית'. הוא התבטא בחריפות נגד משרד הדתות והאורתודוקסים: 'הזרם האורתודוקסי אינו מאחד, אלא מפלג. אינו עוזר לעלייה אלא מונע עלייה', טען. עוד הוסיף שיש ויכוח אם הכותל הוא 'אתר דתי בלבד או גם אתר היסטורי-לאומי-חילוני', אך עתה הוויכוח הוא 'האם זהו אתר דתי של זרם אחד ביהדות, המהווה מינוע ביהדות הדתית העולמית, או שהוא אתר דתי של כל היהדות הדתית'. בקשר לטענות כי זו 'סתם התעקשות' מצד הרפורמים, שהרי אין חובה בתנועתם להתפלל דווקא בלי הפרדה, סיפר אבנרי שאחד מראשי היהדות המתקדמת בארץ השיב שהתפילה המשותפת – 'בעל ואשתו, הורים וילדיהם' – היא מן העקרונות היסודיים של התנועה, ומייצגת בעיני חבריה את החוויה הדתית של המשפחה. לאחר מכן תקף את הטענה שהשמיע ברדיו 'פקיד משרד הדתות' – כי יש למנוע את תפילת הרפורמים 'מפני שהיא יכולה להרגיז מתפללים אחרים' – וטען שזהו 'ניצול מנגנון המדינה כדי לכפות דעת המיעוט על הציבור'. בנוגע לטענה שהרבנות היא הקובעת את הסדרים ליד הכותל ומשרד הדתות הוא רק רשות מבצעת, אמר אבנרי: 'אותה רבנות מייצגת רק את הזרם האורתודוקסי וזו אחת הטענות העיקריות נגדה'.⁵⁶

בתגובה לטענות אלו חזר ורהפטיג על דבריו בדיון על המחיצה: מסירת הסמכות לרבנים הראשיים ביוני 1967 ושמירתו של הסטטוס קוו מתקופת המנדט על פי דבר המלך במועצתו משנת 1931. הוא הזכיר שגם בחוק השמירה על המקומות הקדושים תשכ"ז – 1967 נקבע ששר הדתות, הממונה על ביצוע החוק, רשאי להתקין תקנות בהסכמת שר המשפטים, לאחר התייעצות עם נציגיהם של בני הדתות הנוגעות בדבר, ו'אין חולק על כך שהרבנות הראשית היא הנציגה המוסמכת והמוכרת של דת ישראל במדינת ישראל'. ורהפטיג טען שלפי הסדרים הקבועים מתקיימות תפילות בהפרדה בין גברים לנשים ושתפילה בלי הפרדה אסורה על פי ההלכה. הוא אף הוסיף שקדושת הכותל נובעת מכך שהוא 'הכותל של הר הבית שעליו עמד בית המקדש' והביא מקורות שונים לכך שבבית המקדש הייתה הפרדה בין גברים לנשים.⁵⁷ לגופו של עניין אמר כי כשהודיעו חברי הארגון ליהדות המתקדמת על קיום ועידתו העולמית בירושלים ניתנו להם כל הזכויות, לרבות עזרה כספית, והם יכולים להתפלל ליד הכותל על פי הנוסח המקובל עליהם ('אף

56 ראו גם: מכתב אורי הופרט, סגן יושב ראש הליגה למניעת כפייה דתית בישראל, אל ראש הממשלה, 27.6.1968, א"א, 73.

57 ראו גם: דברי הכנסת, 22.7.1967; זרח ורהפטיג, חוקה לישראל – דת ומדינה, מסילות, ירושלים, 1988, עמ' 341; ה'נ"ל, חמישים שנה ושנה, עמ' 225-227.

תוך כדי השמטת כל זכר לשיבת ציון וירושלים, הוסיף בעוקצנות), אולם לא תתאפשר תפילה בלי הפרדה, שיש בה משום חילול הקדושה של המקום, היא מנוגדת לסדרים שקבעו הרבנים הראשיים ועלולה להביא להתנגשויות ולמריבות עם מתפללים אחרים. הוא הדגיש כי אם תתקיים התפילה 'ליד הכותל ממש - יצטרכו להתפלל בנפרד', אבל אם היא תתקיים הרחק מן הכותל, איש לא יתערב בה איש. בסוף הדיון, שהיה סוער במיוחד, החליטה מליאת הכנסת להעביר את העניין לאחת מוועדותיה (שעליה תטיל ועדת הכנסת לדון בנושא), למרות התנגדותם של כמה מחברי הכנסת (ובראשם אנשי אגודת ישראל), שביקשו להסיר את העניין מסדר היום ולא לדון בו כלל.⁵⁸ ועדת הכנסת החליטה שהנושא יידון בוועדת הפנים, אך עוד קודם לכן נדון הנושא בישיבת ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים, לבקשת ראש הממשלה.⁵⁹ הדיון בנושא בוועדת השרים נפתח בדבריו של הרב הראשי האשכנזי איסר יהודה אונטרמן.⁶⁰ טענתו המרכזית הייתה: 'האורח לא יכול לבוא למארח ולהגיד לו איזה סדרים הוא רוצה', ולצד זאת הוא חזר על האזהרה שקיום התפילה יעורר מריבות קשות, אולם כפי שהסביר באריכות, התנגדותו נבעה בעיקר מחששו שבכך תחל חדירתם של הזרמים הלא אורתודוקסיים למדינת ישראל, ולא מעמדתו בנושא תפילה בלי הפרדה ליד הכותל בלבד. 'זו התחלה של עניינים שבהם הם יתחילו לבלבל את המוח [...] הם ידרשו הכרה רשמית ויביאו ראייה שנתנו להם להתפלל כאן. הם ידרשו זכות כזאת גם בקידושים וגירושים ובכל דבר אחר [...] זה נוגע לציפור נפשה של האומה', טען. לאחר שסיים את דבריו ועזב את הישיבה נדון העניין בקרב חברי הוועדה. השר משה חיים שפירא (מפד"ל) החרה החזיק אחר דבריו של הרב אונטרמן על האורח המבקש לשנות את המנהג, אולם חברים אחרים בוועדה התנגדו בחריפות לטענה זו. 'אנחנו מדינה של כל היהודים, בוודאי שהכותל המערבי הוא נכס של כל האומה, אז אין כאן שאלה של אורחים', אמר ישראל ישעיהו, 'אם אומרים שתהיה מהומה, אז מזמינים מהומה'; והוא התנגד לנימוק זה גם

- 58 דברי הכנסת, 19.6.1967; וראו גם: 'צעקות, איזמים, הנפת אגרופים בדיון על... תפילה ליד הכותל המערבי', מעריב, 20.6.1968.
- 59 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים, 30.6.1968, א"מ, א-314/1.
- 60 מכתב הרב איסר יהודה אונטרמן אל שר החוץ, ראש חודש תמוז תשכ"ח (27.6.1968) שם, חצ-4198/16; מכתבי הרב איסר יהודה אונטרמן אל ראש הממשלה, ראש חודש תמוז תשכ"ח [27.6.1968], שם, ג-6423/12; מנחם ברש, 'אונטרמן יסביר ההתנגדות לתפילה מעורבת ליד הכותל: יופיע היום בוועדת השרים למקומות קדושים', ידיעות אחרונות, 30.6.1968; 'הרב אונטרמן נגד תפילת הרפורמיים ליד הכותל המערבי', הארץ, 1.7.1968.

מבחינה עקרונית. יעקב שמשון שפירא הסכים לטענותיו של חברו למפלגה וחלק גם על נושא הסמכות על הכותל. הוא טען שאמנם זו ניתנה לרבנים הראשיים ב־7 ביוני, אך לאחר שאושר חוק השמירה על המקומות הקדושים ניטלה מהם וניתנה לממשלה. בתגובה אמר (שוב) שר הדתות שהחוק אומר שעליו להתייעץ עם הנציגות הדתית ואין ספק שהנציגות הדתית היהודית היא הרבנות הראשית. מכיוון שהרבנות אוסרת תפילה בלי הפרדה ליד הכותל, עליו לשמור על כך. כן הוא חזר על טענותיו כי יהיו 'מכות וסקנדלים' וכי אין לחברי היהדות המתקדמת חובה או מצווה להתפלל בלי הפרדה דווקא. למעשה לא הצליחו השרים להחליט; וגם ועדת שרים מיוחדת בראשות השר ישראל גלילי, שהוקמה לדון בנושא, הוסיפה לשבת על המדוכה ללא הכרעה.⁶¹

ב־1 ביולי דנה בנושא הנהלת סיעת העבודה, שיושב ראש ועדת הפנים מרדכי סורקיס נמנה עם חבריה. אף שרבים מחברי הנהלה היו שותפים להתנגדות העקרונית לפעולותיו של משרד הדתות אחרי מלחמת ששת הימים ולהסבת הכותל לבית כנסת אורתודוקסי, כמה מהחברים סברו שאין להיענות לבקשתם של הרפורמים מטעמים שונים. כך למשל, מנחם כהן טען שהתפללו תמיד בהפרדה מרחבית ליד הכותל (אף כי ללא מחיצה) ויש לכבד זאת; ויצחק נבון ציין שלפי החלטת ראש הממשלה, הסמכות על הכותל ניתנה לרבנים הראשיים ולמשרד הדתות, ולכן 'אם הרפורמים רוצים לשנות שיפנו לראש הממשלה'. עוד הוא ציין שאין לרפורמים מצווה להתפלל בלי הפרדה דווקא, ואם יתפללו בנפרד, 'לא יהיה אסון', אבל אם יתפללו בלי הפרדה, 'ברור מה יהיה. יהיו מכות, יהיה ביזיון בין־לאומי'. סורקיס הסכים עם נבון והוסיף: 'מישהו [ש]בא חייב לקבל את הסדרים כאן. הם באים לכאן לכנס והם לא צריכים לתת ידם לשערוריות'. רבים מהחברים הסכימו שיש לבקש מהרפורמים להתפלל בנפרד או ברחבה העליונה. לבסוף החליטה הנהלת הסיעה לא להחליט דבר בוועדת הפנים ולדון בכך שוב מאוחר יותר.⁶²

ב־2 ביולי דנה ועדת הפנים של הכנסת בנושא.⁶³ הרב זגר, שזם את התפילה, הוזמן לשיבה, אך נבצר ממנו להגיע אליה.⁶⁴ אבנרי פתח את הדיון וחזר על טענתו העקרונית שהרבנות הראשית מייצגת זרם אחד בלבד של

61 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין בקשת היהדות המתקדמת לקיים תפילה ליד הכותל המערבי, 2.7.1968, א"מ, א-7341/1.

62 פרוטוקול ישיבת הנהלת סיעת העבודה, 1.7.1968, ארכיון מפלגת העבודה, 157-1968-011-2.

63 פרוטוקול ישיבת ועדת הפנים של הכנסת, 2.7.1968, א"מ, כ-488/21.

64 מכתב הרב משה זגר אל מרדכי סורקיס, יושב ראש ועדת הפנים של הכנסת, 1.7.1968, שם; רישום שידורי קול ישראל, 4.7.1968, א"מ, W1/10.

היהדות, ואף על פי שבישראל הרפורמים הם מיעוט מבוטל (שישה בתי כנסת מתוך כ-4,000), לא כך המצב ביהדות העולמית. מכיוון שהכותל קדוש ליהודי העולם בכלל, יש לדון במעמדו בראייה זו, ולא ייתכן לחייב את הרפורמים לסור למרותה של הרבנות הראשית. למעשה, טען אבנרי, יש חשש לשפיקות דמים ליד הכותל, ולכן 'כדאי שהוועדה תנסה להשיג פשרה בין שני הצדדים'. אם לא, יש לאפשר את קיום התפילה. בתגובה לדברים חזר שר הדתות על עקרונותיו, וכפתרון מעשי הציע שחברי התנועה יתפללו לפי נוסחם, אך בהפרדה בין גברים לנשים, או שיתפללו ברחבה העליונה, הרחוקה מעט מהכותל ומיועדת למבקרים בלי הפרדה.⁶⁵ בסופו של דבר קיבלה ועדת הפנים את עמדת השר. במסקנות שהוגשו לכנסת נקבע: 'דפוסי התפילות ליד הכותל המערבי קבועים ועומדים מזה דורות, לפיהם מקובל היה בעבר ונהוג גם היום לקיים הפרדה בין המתפללים – גברים ונשים; וכן: 'התפילה של באי הכנסת בקרבת הכותל יכולה להתנהל בלא לפגוע בהנ"ל' (כלומר על פי הנהלים הקבועים).⁶⁶

בעת שנדון העניין בכנסת ובממשלה התחולל גם ויכוח ציבורי נוקב בנושא, ונשמעו בו התבטאויות חריפות משני הצדדים.⁶⁷ בציבור החרדי ובציבור

65 גם בפתח ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, שהתקיימה ב־30 ביוני, הזכיר ורהפטיג הצעה זו (פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 30.6.1968, א"מ, א-314/1). על מעמדה של הרחבה העליונה ראו: שמואל בהט, "להבדיל בין קודש לחול": עיצובה של רחבת הכותל אחרי מלחמת ששת הימים ומשמעויותיו, קתדרה, 174 (תש"ף), עמ' 155-181.

66 מסקנות ועדת הפנים בעניין 'כוונת משרד הדתות למנוע תפילה של יהודים רפורמיים ליד הכותל' (המירכאות במקור), 2.7.1968, א"מ, כ-488/21; רישום שידורי קול ישראל, 4.7.1968, א"מ, W1/10. וראו שם את הצעת המיעוט של חבר הכנסת שלמה כהן-צידון. באותו יום דיווח טדי קולק בישיבה של הנהלת עיריית ירושלים שהרפורמים הודיעו על נכונותם לקיים את התפילה ברחבה העליונה וביקש לשמוע את דעתם של חברי הנהלה על הדבר. החלטת הנהלה הייתה לברר את העניין עם הרבנים הראשיים (ויכרון דברים מישיבת הנהלה, 2.7.1968, ארכיון עיריית ירושלים, 2059, 40/10). בקול ישראל דווח שקולק קרא לציבור החרדי לנהוג בסובלנות ולחברי התנועה הרפורמית להתפלל ברחבה העליונה (רישום שידורי קול ישראל, 3.7.1968, א"מ, W1/10).

67 ראו לדוגמה: 'מול התגרות', הַצִּפָּה, 18.6.1968; דוד חומסקי, 'המחיצה ליד הכותל וכינוס היהדות הליברלית', דבר, 26.6.1968; 'חופש דתי – מהו', שַׁעֲרִים, 21.6.1968; 'רעש הרפורמים סביב הכותל', הארץ, 25.6.1968; יהושע ברייסוף, 'המחיצה ליד הכותל', ידיעות אחרונות, 28.6.1968; 'הד היום: ועידת הרפורמים', המודיע, 1.7.1968; 'הרפו מן הכותל המערבי', היום, 1.7.1968; דוד הכהן, 'נגד ההפרדה ליד הכותל', דבר, 1.7.1968; 'סילבי קשת', 'חץ מקשת: פקודת מיבצע', הארץ, 3.7.1968; אליהו סלפטר, 'כותל אבן ומחיצת ברזל', שם; "מצוה" הבאה בעבירה', דבר, 3.7.1968; ר' חסמן, 'אל

הדתי התארגנו מחאות: בבתי כנסת ברחבי הארץ קראו רבנים למתפללים לעשות הכול כדי 'למנוע את חילול הכותל', ומקצתם הודיעו מתפללים שיעלו לשם כך לכותל.⁶⁸ ב-2 ביולי הודבקו פשקווילים על קירות הבתים בשכונות החרדיות של ירושלים, ובהן קריאה לציבור הדתי לבוא בהמוניו אל הכותל בזמן המיועד לתפילתם של הרפורמים. באותו יום פרסמה המועצה הדתית בירושלים הודעה הקוראת למארגני הוועידה של התנועה ליהדות מתקדמת לבטל את תפילתם כדי ש'לא יהא הכותל המערבי מקום לחילול השם, למחלוקת ולריב אחים'.⁶⁹ בעיתונות החרדית פורסמו קריאות לציבור 'לבקר בהמוניהם בשעה שנקבעה לעריכת המפגן האנטי-דתי הזה על-יד הכותל, ולמנוע חילול הקודש, שכדוגמתו לא קרה מאז הועלה החזיר בחומת ירושלים בשנות החורבן'.⁷⁰ צעירי המפד"ל ארגנו 'אלפי חברים' לשמירה על קדושת הכותל והודיעו כי יתנגדו לניסיונות של התנועה הרפורמית לקיים הפגנות מול הכותל.⁷¹ הרב מאיר יהודה גץ (לימים רב הכותל המערבי והמקומות הקדושים) סיכם עם ראשי ישיבות בירושלים שמאות תלמידים יבואו באותו יום אל הכותל.⁷² חבר הכנסת מנחם פרוש עמד בראש ועדה ציבורית שארגנה את התנגדות הציבור החרדי לתפילת 'הכופרים הרפורמיים'.⁷³ קולות

- נא תרעו! הצפנה, 3.7.1968; 'הכותל בקדושתו', שם; יוסטוס, 'למתקדמים בעם', מעריב, 3.7.1968; א' דורון, 'יש לבטל את ההוראה', דבר, 4.7.1968; M. G. Perl, 'Why at the Wall', *The Jerusalem Post*, 4.7.1968; 'הרפורמים והכותל', קול העם, 8.7.1968. 68 מנחם ברש, 'אונטרמן יסביר ההתנגדות לתפילה מעורבת ליד הכותל: יופיע היום בוועדת השרים למקומות קדושים', ידיעות אחרונות, 30.6.1968.
- 69 "המעוררים" קוראים לתפילה המונית ליד הכותל, הארץ, 3.7.1968; הילה וולברשטין ושמחה רו, רב הכותל: מסכת חייו של הרב מאיר יהודה גץ, קול מבשר, ירושלים תשס"ג, עמ' 240.
- 70 א' וייס, 'החלצו', המודיע, 3.7.1968.
- 71 [ללא שם כותב], 'צעירי המפד"ל מארגנים שמירה ליד הכותל', מעריב, 3.7.1968.
- 72 נדב שרגאי, 'כווננו לבכם לפי קומתכם', הארץ, 15.10.1995; הנ"ל, הר המריבה: המאבק על הריהבת - יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה, כתר ירושלים 1995, עמ' 216; וולברשטין ורו, רב הכותל, עמ' 240; רייטר, פמיניזם בהיכל, עמ' 98-101 (דבריו של רייטר - שהממונה על הכותל הרב מאיר יהודה גץ ארגן את בחורי הישיבות למנוע את התפילה מן הרפורמים - אינם מדויקים. באותה עת עוד לא היה הרב גץ ממונה, והוא עשה זאת על דעת עצמו. יזמה זו הייתה מן הגורמים למינויו); וראו גם: מכתב הרב מאיר יהודה גץ אל שר הדתות, ה' בתמוז תשכ"ח (1.7.1968), א"מ, גל-2/2603.
- 73 מנחם ברש, 'אשכול לריפורמים: העלו אנשיכם - ויקל עליכם המאבק', ידיעות אחרונות, 5.7.1968. על תנובת הציבור החרדי ראו גם: יאיר הלוי, 'נגד הזרם: ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות מלחמת ששת הימים', בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש

והתארגנויות אלו היו המקור לחשש שהעלו אבנרי ואחרים בדבר המריבות ושפיכות הדמים העלולות להתרחש ליד הכותל.

בסופו של דבר נכנעו מארגני הוועידה ללחץ ולאיומים. ב-4 ביולי, ביום שהייתה אמורה להתקיים תפילת חברי הוועדה המיוחדת של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת, הם שוחחו עם ראש הממשלה והודיעו לו על ביטולה.⁷⁴ בתזכיר שהגישו לו כתבו: 'מפני שיסודות בלתי אחראיים מאיימים להפריע ולמנוע בגופם את התפילה המתוכננת, ועל ידי כך עלולים הם לסכן את שלום ירושלים', החליטו המארגנים 'להימנע, לעת עתה, מעריכת התפילה', עד היום שלא יפריעו להם 'לנהוג על פי "חופש הדת והמצפון" הכלול במגילת העצמאות של מדינת ישראל'. את התזכיר סיימו בדרישה שממשלת ישראל תנקוט בצעדים שיאפשרו לכל היהודים להתפלל ליד הכותל כמנהגייהם ללא הפרעה, ובשורת דרישות שעיקרן הכרה בתנועתם וברבניה בענייני נישואים וגיוור.⁷⁵ אין צורך לומר כי הגורמים האורתודוקסיים שהתנגדו לתנועה הרפורמית קיבלו בסיפוק רב את ההחלטה לבטל את התפילה. 'בכ"ח באייר נכבש הכותל המערבי בעזרת השם ובדמם של טובי בנינו. בח' בתמוז נכבשה קדושת המקום – וללא ירייה אחת', אמר מנחם פרוש בקורת רוח רבה.⁷⁶ זה היה צעד נוסף בחיזוק אחיזתם של הגורמים האורתודוקסיים בכותל המערבי.⁷⁷ בשנים שלאחר מכן נעשו כמה ניסיונות מצד גורמים לא אורתודוקסיים לחרוג מן הכללים, אך אנשי משרד הדתות הממונים על הכותל בלמו אותם. כך, באוגוסט 1969 דרש תייר מארצות הברית להיכנס להתפלל עם אשתו ליד הכותל וטען שאין זכות ביד הממונים על הכותל למנוע זאת ממנו היות ואין חוק המגדיר זאת. רב הכותל ואנשיו מנעו זאת.⁷⁸ במארס 1971 הייתה אמורה להיפתח ועידת הרבנים הקונסרבטיביים בתפילה בלי הפרדה ליד הכותל. כאשר נודע הדבר לממונים על הכותל הם החליטו לאפשר את הדבר ברחבה העליונה ולא ברחבת התפילה. אכן, התפילה התקיימה ברחבה העליונה,

(עורכים), ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא,

עמ' 227-228.

74 ברש, 'אשכול לריפורמים'; 'הרפורמים ויתרו – החרדים לא נהרו לכותל המערבי', הארץ, 5.7.1968.

75 תזכיר הרב מוריס אייזנדראט ואחרים, הוועדה המיוחדת של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת, ללא תאריך (כנראה 4.7.1968), א"מ, ג-6423/12.

76 ברש, 'אשכול לריפורמים'.

77 ורהפטיג, חוקה לישראל דת ומדינה, עמ' 341; וולברשטיין ורוז, רב הכותל, עמ' 235-241; בר, המאבק על הכותל, עמ' 338-340.

78 הרב מאיר יהודה גץ, יומן הכותל, א, 5.8.1969.

שהוצבו בה בעוד יום ספסלים, ולא היו בה תקלות או התנגשויות.⁷⁹ לא היה בכך כדי להחליש את אחיזת האורתודוקסים בכותל, ומעמד רחבת התפילה כבית כנסת אורתודוקסי הלך והתגבש. כאמור, בתוך שנים מספר היה הדבר לעובדה מוגמרת, למרות הניסיונות המעטים לשנות זאת.⁸⁰

במקום סיכום: רחבת הכותל בפרספקטיבה של חמישה עשורים

כפי שתואר, הצבת המחיצה ליד הכותל ביולי 1967, שהסבה את רחבת הכותל לבית כנסת אורתודוקסי, ומניעת התפילה של התנועה הרפורמית ליד הכותל בשנת 1968 עוררו פולמוס ציבורי סוער במדינת ישראל על מעמדם של הזרמים היהודיים הלא אורתודוקסיים בכותל. באותה העת היו התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית בארץ קטנות, ולא נודעה להן השפעה רבה על הציבור היהודי בישראל. בשל כך התמקד הדיון במידה רבה בשאלת חלקם של יהודי התפוצות, בעיקר של יהודי ארצות הברית, בכותל ובחיי הדת במדינה בכלל, ובדיון על השפעת המתרחש בכותל על היחסים בין יהדות התפוצות למדינת ישראל. מיד לאחר הצבת המחיצה הועלה הטיעון שהכותל מקודש ליהודים בכל העולם ורבים מהם אינם אורתודוקסים.⁸¹ שר התיירות משה קול הדגיש: 'הרוב הגדול של היהודים בעיקר בארצות הברית – הקונסרבטיבים והרפורמים – אבל גם ביבשות אחרות, אינם רגילים בהפרדה בבתי הכנסת',⁸² ואף הוסיף: 'הם יאמרו שאיננו מכירים בהם ורוצים רק את כספם'.⁸³ כאמור, גם ראש הממשלה גולדה מאיר דרשה לקבוע ליד הכותל מקום שיוכלו להתפלל בו בלי הפרדה וחששה לתדמית הנוצרת לישראל ומהתרחקותם של יהודי

79 שם, ב, 15.3.1971; שם, 16.3.1971; 'ועידת רבנים קונסרבטיביים ליד הכותל', דבר, 17.3.1971 (שם לא נזכר כי התפילה התקיימה ברחבה העליונה). גם בנובמבר 1976 התפללו ללא הפרדה ברחבה העליונה בפתחת הוועידה של התנועה הקונסרבטיבית, למרות מחאות קלות מצד מתפללים אחדים בכותל, שהתנגדו לתפילה המעורבת (גץ, יומן הכותל, ז, 30.11.1976). לעומת זאת, בשנת 1978 החלה קבוצת נוער רפורמי מארצות הברית להתפלל במעורב ברחבה העליונה. הדבר עורר מורת רוח בקרב המתפללים האחרים וויכוחים קולניים. בעקבות זאת שלח רב הכותל סדרנים, ואלה הציבו מחסומים להפרדה (שם, ח, 4.8.1978).

80 בשנים מאוחרות יותר נמנעה תפילה מעורבת גם ברחבה העליונה (ראו לדוגמה: שם, ה, 13.8.1973; 1, 14.8.1974; ט, 16.8.1981).

81 אליצור, 'המחיצה ליד הכותל'.

82 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 19.12.1967, א"מ, א-314/1.

83 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 30.6.1968, שם.

התפוצות ממנה בשל המצב באותה העת.⁸⁴ בפולמוס על בקשתה של התנועה הרפורמית להתפלל ללא הפרדה מגדרית ליד הכותל המשיך אורי אבנרי את הקו הזה וטען שהזרם האורתודוקסי מונע למעשה עלייה לארץ.⁸⁵ לעומת זאת, מצדו האחר של המתרס טענו הרב אונטרמן והשר חיים משה שפירא שיהודי העולם הבאים לישראל הם אורחים, ועליהם לקבל את נהגיו של בעל הבית, והוסיפו ששינוי מן הנוהג יפגע במתפללים ועלול לעורר מהומות. בבסיס דבריהם עמד החשש מפני חדירתן של התנועות הלא אורתודוקסיות למדינת ישראל ומפני השפעתן על המרחב הדתי הציבורי בה.⁸⁶ הדברים נוספו לאלו של ורהפטיג, אשר נתלה ברבנים הראשיים, בהצהרת ראש הממשלה מיוני 1967 ובסדרים מתקופת המנדט הבריטי. ועדת הפנים של הכנסת אימצה את דעתו וקבעה: 'מקובל היה בעבר ונהוג גם היום לקיים הפרדה בין המתפללים' ליד הכותל, ואין לשנות זאת. לבסוף הוכרע הפולמוס באותן השנים בבירור: רחבת הכותל המערבי נקבעה כבית כנסת אורתודוקסי בלבד, נאסרה בה תפילה ללא הפרדה מגדרית, ולא ניתן בה כל מקום לזרמים הלא אורתודוקסיים ביהדות, למרות החששות שהועלו מפני השלכות המהלך על יהדות התפוצות, ובייחוד על יהדות ארצות הברית ועל קשריה עם מדינת ישראל. כל הצעות הפשרה שביקשו לתת מקום לתפילה בלי הפרדה ליד הכותל אך מחוץ לרחבתו, דוגמת הקצאת מקום לכך סמוך לקשת רובינסון, נדחו.

לעומת הכרעה ברורה זו, בראשית המאה ה-21 חל שינוי במצב ליד הכותל, לאחר מאבקים ארוכים ועיקשים של נשות הכותל ושל הזרמים היהודיים הלא אורתודוקסיים בארץ.⁸⁷ בספטמבר 1998, לאחר דיונים ציבוריים ומשפטיים

84 דני רובינשטיין, 'תמונה ועדת שרים מיחדת לעניין הכותל', דבר, 24.7.1970; גור, 'הגב' גולדה מאיר איננה מרוצה'; וראו גם: פרוטוקול ישיבת הממשלה, 11.7.1971, א"מ, א-7616/17.

85 דברי הכנסת, 19.6.1967; פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 30.6.1968, שם, א-314/1.

86 נראה כי ההתייחסות ליהודי העולם כאורחים קשורה לא רק לעניין הגאוגרפי על משמעויותיו המעשיות אלא גם להבדלים הגדולים בין תרבותה והרכבה הדתי של יהדות התפוצות, בעיקר זו הדוברת אנגלית, ובין התרבות הישראלית, הרכבה הדתי ומעמד הזרם האורתודוקסי בה, וכן להיסטוריה של הזרמים השונים, ונראה כי גם ליחסם לארץ ישראל ולמרכזיותה ולעובדת היות הזרמים הרפורמי והקונסרבטיבי הדומיננטיים בארצות הברית, נטועים בתפוצה הן היסטורית והן מהותית.

87 קבוצת נשות הכותל, ובה נשים מזרמים שונים ביהדות, החלה לפעול בסוף שנות השמונים של המאה ה-20 ודרשה לאפשר בעזרת הנשים ברחבת הכותל תפילת נשים שטופות בטליתות וקוראות בספר תורה. סוגיית נשות הכותל נדונה בהרחבה בספרות,

ממושכים, הגישה ועדת נאמן, בראשות שר האוצר יעקב נאמן, הצעה להקמת אתר תפילה מדרום לרחבת הכותל, בשטח הגן הארכאולוגי הסמוך לקשת רובינסון, עבור נשות הכותל.⁸⁸ באפריל 2003 אימץ בית המשפט העליון את ההצעה, ובמקום הוקם משטח צמוד לכותל והתאפשרה תפילה לנשות הכותל וכן תפילה ללא הפרדה מגדרית.⁸⁹ נשות הכותל הוסיפו לדרוש לאפשר את תפילתן ברחבת הכותל הכללית ולא בפניה שתוקצה להן, וגם נציגי התנועות הרפורמית והקונסרבטיבית דרשו מקום הולם יותר שיוכלו להתפלל בו לפי מנהגם בלי שירגישו מופלים לרעה. באוגוסט 2013 נפתחה סמוך לקשת רובינסון רחבת עזרת ישראל, המרוחקת מעט מן הכותל, עבור נשות הכותל ועבור הזרמים הלא אורתודוקסיים ביהדות.⁹⁰ נשות הכותל התנגדו לה בנחרצות וכך גם הזרמים הלא אורתודוקסיים.⁹¹ בינואר 2016 התקבל מתווה

ולא כאן המקום לדון בה שוב. ראו לדוגמה: בג"ץ 257/89, ענת הופמן ואחרים נגד הממונה על הכותל המערבי, ובג"ץ 2410/90, סוזן אלטר ואחרים נגד השר לענייני דתות ואחרים, פד"י מ"ח (2), 1994, עמ' 265-358; בג"ץ 3358/95, ענת הופמן ואחרים נגד מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים, <https://tinyurl.com/y2plcswc>; דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים נגד ענת הופמן ואחרים: <https://cwj.org.il/orc/241>; פרנסיס רדאי, 'תביעה לשוויון בהגדרת הזהות הדתית: מקרה נשות הכותל - סאגה בבית המשפט העליון', **המשפט**, יג (תשס"ט), עמ' 401-425; Leah Shakediel, 'Women of the Wall: Radical Feminism as an Opportunity for a New Discourse in Israel', *The Journal of Israeli History*, 21, 1-2 (Spring/Autumn 2002), pp. 126-163; Phyllis Chesler and Rivka Haut, *Women of the Wall: Claiming Sacred Ground at Judaism's Holy Site*, Jewish Lights, Woodstock, VT 2003, pp. 3-204; Pnina Lahav, 'The Women of the Wall: A Metaphor for National and Religious Identity', *Israel Studies Review*, 30, 2 (Winter 2015), pp. 50-70; Yuval Jobani and Nahshon Perez, *Women of the Wall: Navigating Religion in Sacred Sites*, Oxford University Press, New York 2017. יש להבחין בין מאבקן של נשות הכותל, שמקצתן משתייכות לזרם האורתודוקסי ומדגישות זאת, ומבקשות לקיים תפילת נשים בלבד, כמנהגיהן, ובין מאבקם של הזרמים הלא אורתודוקסיים. מכל מקום, לענייננו שני המאבקים קשורים זה בזה ואתייחס אליהם יחד.

88 דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה נגד ענת הופמן ואחרים, עמ' 21.

89 שחר אילן, 'מי מאמין בכותל החדש', **הארץ**, 17.2.2005, <https://www.haaretz.co.il/1.1558476>.

90 ראו לדוגמה: ארי גלר, 'פשרת בנט ל"נשות הכותל": רחבת תפילה נוספת', **nrg**, 25.8.2013, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/11/ART2/502/262.html>.

91 יצחק טסלר, 'נשות הכותל: הצעת בנט - מרפסת שיוף', **Ynet**, 25.8.2013, <https://www.Ynet.co.il/articles/0,7340,L-4422059,00.html>.

הכותל, שהתבסס על הצעת יושב ראש הסוכנות היהודית נתן שרנסקי, ולפיו תיבנה רחבה המגיעה עד הכותל, והכניסה אליה תהיה מתוך הרחבה הראשית.⁹² עקב ההתנגדות של גורמים חרדיים ודתיים ביוני 2017 הוקפא מתווה זה, ועד כה לא יצא אל הפועל.⁹³

אף שמבוקשם של הזרמים הליברליים ביהדות לא ניתן להם במלואו והמצב ליד הכותל (ואין צריך לומר בחיים הדתיים בישראל בכלל) רחוק מלהיות שוויוני, יש הבדל בולט בין המצב שנקבע אחרי מלחמת ששת הימים, שלא ניתן בו כל מקום לזרמים אלה ליד הכותל, למצב הנוכחי, שכבר הוקצה בו בפועל מקום לתפילה ללא הפרדה מגדרית סמוך לקשת רובינסון והוקמה רחבה נוספת מול הכותל, למרות התנגדותם של גורמים דתיים וחרדיים בישראל. אפילו מתווה הכותל שגובש, הגם שעדיין אחריתו איננה ברורה, מערער עקרונית על השליטה הבלעדית של האורתודוקסייה השמרנית בכותל, ומבטא כיוון התפתחות בנושא. אין להכחיש את מגמת השינוי, גם אם היא אטית ומפותלת. כיצד אפשר להסביר את ההבדל שנוצר ואת מגמת השינוי? היש בהם כדי ללמד על מגמות ועל תהליכים בחברה היהודית במדינת ישראל?

נראה כי תשובה מרכזית לשאלות אלו נעוצה בהתחזקותם של הזרמים הלא אורתודוקסיים בארץ. מבט חטוף בנתונים מלמד על הבדלים של ממש בין כוחן של התנועות הרפורמית והקונסרבטיבית בשנים שאחרי מלחמת ששת הימים ובין כוחן בראשית המאה ה-21: בשנת 1968 פעלו בארץ שישה בתי כנסת רפורמיים, ואילו כיום פועלים בישראל עשרות בתי כנסת רפורמיים ועשרות בתי כנסת קונסרבטיביים. סקרים מעלים שיותר מעשרה אחוזים מהציבור היהודי מזדהים לדבריהם עם אחד משני זרמים אלה, אף שרק מעטים רשומים כחברים בקהילות רפורמיות או קונסרבטיביות.⁹⁴ גם התחזקות השפעתם של

92 קובי נחשוני, 'מסתמן: הכותל יורחב. יוקצה מקום לקהל מעורב', שם, 10.4.2013, <https://www.Ynet.co.il/articles/0,7340,L-4366151,00.html>; יאיר אטינגר, 'נתניהו נתן אור ירוק להקמת רחבה "שוויונית" בכותל', הארץ, 22.4.2013, www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.2001063; קובי נחשוני, 'איתמר אייכנר', 'הסדר היסטורי בכותל: רחבה שוויונית לזרמים הפלורליסטים', Ynet, 31.1.2016, <https://www.Ynet.co.il/articles/0,7340,L-4759780,00.html>.

93 יאיר שרקי, 'ביטול מתווה הכותל: מי נגד מי', mako, 26.6.2017, https://www.mako.co.il/news-military/politics-q2_2017/Article-66b327b88d4ec51004.htm; שוקי פרידמן ויאיר שלג, 'ביטול מתווה הכותל - תעודת עניות לממשלה', המכון הישראלי לדמוקרטיה, 30.8.2017, <https://www.idi.org.il/articles/18678>.

94 ראו לדוגמה: דן פפרמן, 'זרמים בעלייה: היהדות הרפורמית והקונסרבטיבית בישראל', המכון למדיניות העם היהודי, ירושלים תשע"ט, בייחוד עמ' 17-23.

ארגונים יהודיים פלורליסטיים דוגמת נשות הכותל על השיח בישראל עשויה להימנות עם הגורמים למגמת השינוי,⁹⁵ אולם נוסף על כל אלה, בעקבות מחקריו של אלון גל ניתן להציע כי הדברים עשויים להעיד גם על התעצמות השפעותיה של יהדות ארצות הברית על מדינת ישראל ועל המרחב הדתי בה. היחסים בין מדינת ישראל ליהדות התפוצות בכלל וליהדות ארצות הברית בפרט נדונו בהרחבה במחקר. כפי שכתב גל, אחרי מלחמת ששת הימים התחוללו תמורות ביחסים אלה, ואלה נעוצות בתהליכים ובתמורות שפקדו את החברה בישראל והביאו לשינויים ביחסה לארצות הברית ולתרבותה. ירידת השמאל הסוציאליסטי, העוין לארצות הברית הקפיטליסטית, ירידת הקולקטיביזם ועליית האינדיווידואליזם, וירידת הלאומיות ועליית גישות בתר-לאומיות וגלובליות – כל אלו היו מן הגורמים לשינוי ביחסים שבין ישראל לארצות הברית ולתרבותה, ומכאן גם ליחסים שבין ישראל ליהודי ארצות הברית, המעורים בתרבותה הדמוקרטית-פלורליסטית. נוסף על כך, על רעיון שלילת הגלות והגלותיות, שהיה דומיננטי בציונות והשפיע על היחס הישראלי ליהדות התפוצות, נמתחו ביקורות שונות מאז שלהי המאה ה-20, יסודותיו עורערו והוא נחלש.⁹⁶ בעקבות כל אלה החלו 'לזרום' מארצות הברית לישראל השפעות מתונות, דמוקרטיות ופלורליסטיות. לדברי גל, השפעות אלו הגיעו באמצעות עולים שתפיסת היהדות שלהם דמתה לעולם הערכים האמריקני (בד בבד עם עלייה של יהודים אורתודוקסים שמרניים, שהשתלבו במגמות הדתיות-הלאומיות-המשיחיות אשר התגברו בישראל אחרי מלחמת ששת הימים ואחרי מלחמת יום הכיפורים) ובאמצעות מפגש ישיר בין ישראלים לחברה האמריקנית הפלורליסטית וליהדותה המגוונת. כך נפתח פתח לחלחול – גם אם אטי ורבי-עיכובים – של תפיסות מתונות, דמוקרטיות, פלורליסטיות וליברליות לחברה בישראל, שבאו לידי ביטוי גם בצמיחת הגישה הרב-תרבותית (במקום גישת כור ההיתוך) – גם זאת בעקבות ארצות הברית של אמריקה.⁹⁷

95 על ארגוני החברה האזרחית בישראל ראו לדוגמה: יעל ישי, בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל, כרמל, ירושלים תשס"ד; בנימין קדרון, מיכל בר וחגי כץ, המגזר השלישי בישראל: בין מדיניות רווחה לחברה אזרחית, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2003. אין כאן המקום להרחיב בהגדרת המונח 'חברה אזרחית' בכלל ובישראל בפרט. על כך ראו לדוגמה: יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשס"א.

96 ראו לדוגמה: דני גוטוויין, 'ביקורת' "שלילת הגולה" והפרטת התודעה הישראלית, בתוך: אליעזר בן-רפאל ואחרים (עורכים), היהודים בהווה: כינוס ופיוזר, בהוקרה ליוסף גורני, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009, עמ' 201-219.

97 אלון גל, 'היחסים בין ישראל ליהדות ארצות הברית' – הפרספקטיבה הישראלית,

כפי שכתב גל, את ההשפעה של יהדות ארצות הברית, של צביונה ושל ערכיה על החברה היהודית בישראל אפשר לזהות בין השאר בשינויים שחלו במנטליות הישראלית וכן במוסדות הרבים שמפותחת בהם יהדות פלורליסטית, הומנית וליברלית, שהוקמו בארץ בעשורים האחרונים, דוגמת בית המדרש אלול, המדרשה באורנים ובתי מדרש חילוניים רבים, ובשיח ההולך ורווח המדגיש את היסודות ההומניים של היהדות.⁹⁸ למעשה, מקרה נשות הכותל עצמו הוא דוגמה מובהקת ליחסים שבין החברה היהודית בישראל ובין יהדות ארצות הברית ולהשפעות מן הסוג שעליו הצביע גל, בראש ובראשונה בהיבט הרעיוני, אך גם בהיבט הארגוני: כפי שכתבה לאה שקדיאל, הורתה ולידתה של קבוצת נשות הכותל נעוצות ישירות בנשים יהודיות מארצות הברית או עולות מארצות הברית.⁹⁹ לא בכדי מיד עם תחילת פעילותה של הקבוצה התגבש ארגון אם אמריקני בשם הוועד הבין-לאומי למען נשות הכותל,¹⁰⁰ ובהנהלת הארגון חברות נשים רבות ילידות התפוצות (ובעיקר ארצות הברית).¹⁰¹ ארגונים ומוסדות אלה, המקדמים שיח יהודי-דמוקרטי, הומני ואוניברסלי, מבטאים בין היתר את היפתחותה של ישראל למערב ואף ליהודי המערב, לצביונם ולתרבותם. נראה כי בדברים אלה עשוי להיות טמון לפחות חלק מן ההסבר להתחזקות כוחם של הזרמים הליברליים ביהדות בארץ, וכך גם לשינויים שחלו בכותל ובשיח הישראלי בנוגע אליו בעשרות השנים האחרונות.

עייננים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 8-32; הנ"ל, 'על ישראל, התפוצות והדמוקרטיה הציונית', שם, 14 (2004), עמ' 509-536, בייחוד עמ' 523-527.

98 שם.

99 שקדיאל, נשות הכותל, לעיל הערה 87.

100 השנים הראשונות, נשות הכותל, ללא תאריך, <https://tinyurl.com/y6ruefeq>. להב ניתוח את ההבדלים בין הקבוצה הישראלית של נשות הכותל לקבוצה מיהדות התפוצה (בעיקר זו הדוברת אנגלית, ובראשה יהדות ארצות הברית), שהתאגדה בוועד הבין-לאומי ואת השלכותיהם. בדבריה עמדה גם על חוסר ההיכרות של הקבוצה הבין-לאומית עם המציאות הישראלית בראשית פעילותן של נשות הכותל ועל הבעייתיות שהייתה כרוכה בה.

101 הנהלה וצוות, נשות הכותל, ללא תאריך, <https://tinyurl.com/y5w7yyrr>. וראו את דבריה של להב שם, בהם עמדה על ההשלכות של עובדה זו על היחס לפעילותן של נשות הכותל, על הטענות שהושמעו נגדן ועל הדרכים שהתנהל בהן המאבק. כפי שציין גל, גם העובדה שבית המשפט התערב בפולמוס ופסק בו כמה פעמים במאה ה-21, להבדיל מן הפולמוס שהתחולל בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20, שלא הובא לערכאות משפטיות, מלמדת על מגמות של משפטיוזציה בחברה הישראלית, וכפי שכתב גל, גם הן קשורות להשפעה אמריקנית על ישראל. ראו: גל, 'על ישראל', עמ' 526.

הפולמוס על מקומם של הזרמים היהודיים הליברליים בכותל המערבי, שנדון במאמר זה, יכול אפוא לשמש מקרה בוחן להיבטים מסוימים ביחסים שבין יהדות ארצות הברית והתפוצות בכלל ובין מדינת ישראל, ולהשפעותיה הישירות והעקיפות של יהדות זו על ישראל. בפולמוס זה בא לידי ביטוי גם הוויכוח על מעמדם של יהודי התפוצות – בעיקר יהודי ארצות הברית – בתוך מדינת ישראל, שיש הרואים בהם שותפים ויש הרואים בהם אורחים בלבד שעליהם לקבל את החלטותיו של בעל הבית. הקולות השונים שנשמעו בפולמוס מלמדים על מורכבות יחסים אלה, על שבירותם ועל מידת חשיבותם לכל הצדדים. ההבדל בין הכרעתו (החלקית) של הפולמוס על הכותל במאה ה-21, שהחלה לתת מקום, אף אם מצומצם וצדדי לעת עתה, למנהגי תפילה לא אורתודוקסיים ליד הכותל, כפי שהוצע ולא בוצע עשרות שנים קודם לכן, ובין הכרעתו של הפולמוס מיד אחרי מלחמת ששת הימים, שלא נתנה כל ביטוי לזרמים הלא אורתודוקסיים ליד הכותל, עשויה ללמד על חדירתן של תפיסות עולם ליברליות ופלורליסטיות לחלקים בחברה בישראל – גם אם ודאי שלא לכולה – ולתפיסתם את היהדות. לפיכך אף שבגלוי הקשרים הישירים בין ישראל ובין יהודי ארצות הברית נהיים מורכבים ושבריים יותר, וההתחשבות בהם ובדעותיהם איננה בהכרח גדולה יותר מאשר בעבר, מבט בוחן מלמד על השפעות תרבותיות ואידאולוגיות על השיח בישראל ועל התנהלותה.¹⁰² אף שהשפעות אלו אטיות, וכד בכד עמן מתגברות גם מגמות שונות בתכלית, נראה שיש בהן כדי להבהיר משהו מן ההווה ואף לעורר מחשבות על כיווני ההתפתחות בעתיד.

102 על הקרע ההולך ומתרחב בין מדינת ישראל ליהדות ארצות הברית נכתב רבות. ראו לדוגמה: סטיבן מ' כהן, 'האומנם התרחקו יהודי אמריקה מישראל (1983-1997)', בתוך: אלון גל (עורך), 'ישראל הנכספת: האידיאלים והדימויים של יהודי צפון אמריקה, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1999, עמ' 304-325; גולי נאמן ערד, 'קשר שאינו מובן מאליו', זמנים, 73 (חורף 2000-2001), עמ' 99-101; גל, שם, עמ' 523-524; Michael N. Barnett, *The Star and the Stripes: A History of the Foreign Policies of American Jews*, Princeton University Press, Princeton 2016; Dov Waxman, *Trouble in the Tribe: The American Jewish Conflict over Israel*, Princeton University Press, Princeton 2016. לעומת זאת בשנים שאחרי מלחמת ששת הימים (עד 1977) דווקא התחזק הקשר בין יהודי ארצות הברית למדינת ישראל (ראו לדוגמה: ערד, 'קשר', עמ' 99; Steven M. Cohen and Charles S. Liebman, 'Israel and American Jewry in the Twenty-First Century: A Search for New Relationships', in: Allon Gal and Alfred Gottschalk (eds.), *Beyond Survival and Philanthropy: American Jewry and Israel*, Hebrew Union College Press, Cincinnati 2000, pp. 3-24, esp. pp. 5-8).